

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
КАФЕДРА ВІКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

На правах рукопису

ПАНЧУК КАТЕРИНА АНДРІЇВНА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З УРАХУВАННЯМ
МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИХ УПОДОБАНЬ**

Науковий керівник:
КУЛЬЧИЦЬКА АННА
ВАЛЕРІЇВНА
кандидат психологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ:

Протокол засідання кафедри № 6

від „5” червня 2024 р.

завідувач кафедри _____

проф. Гошовський Я.О.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИХ УПОДОБАНЬ.....	7
1.1. Теоретичний аналіз міжособистісної взаємодії молодших школярів у вітчизняних та зарубіжних наукових джерелах.....	7
1.2. Психологічні чинники міжособистісної взаємодії дітей молодшого шкільного віку	12
1.3. Особливості впливу мультиплікаційних фільмів на формування міжособистісної взаємодії у молодшому шкільному віці	15
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИХ УПОДОБАНЬ	20
2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження	20
2.2. Інтерпретація результатів дослідження.....	24
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ПРОФІЛАКТИКИ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	35
3.1. Методологічні засади профілактики негативного впливу мультиплікації на особистість молодшого школяра.....	35
3.2. Практичні рекомендації для батьків для профілактики негативного впливу мультиплікаційних фільмів	37
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	44
ДОДАТКИ.....	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогодні ні в кого не викликає заперечення той факт, що телебачення є потужним засобом впливу на людську свідомість, маніпулювання нею. Згубні маніпуляції за допомогою засобів масової інформації, разом із національними конфліктами, екологічними катастрофами тощо, можуть стати важливою проблемою у третьому тисячолітті.

Сучасні технології та інноваційні методи маніпулювання свідомістю завдають найбільше шкоди саме маленьким глядачам. Тому, що молодші школярі є найбільш вразливою соціальною групою. Адже у цьому віковому періоді відбувається зміна провідної діяльності, засвоюються моральні норми, формується статева ідентифікація, змінюються соціальні ролі та функції, значно поглиблюється взаємодія з оточенням тощо. Молодші школярі активно пізнають соціальне життя суспільства, дорослих, встановлюють із ними певні зв'язки, з'ясовують мету їхньої діяльності і вчинків.

Для молодшого шкільного віку є характерним перехід від несвідомого до свідомо-вольового контролю психічних процесів. З'являється низка обов'язків: у школі дитина повинна дотримуватися великої кількості правил, вчасно приходити, дотримуватися умов шкільного життя, розкладу, виконувати завдання у класі та вдома, привчатися до розпорядку дня, долати труднощі пов'язані з навчанням та інше.

І, змальовуючи модель поведінки дорослих, в тому числі порівнюючи її з персонажами улюблених мультфільмів дитина активно засвоює всю інформацію, яку бачить на екрані, а пізніше проектує її на взаємини з оточуючими. Але, в силу своїх вікових особливостей, діти не вміють адекватно та критично сприймати різнобічну інформацію, здійснювати її

селекцію, особливо ту, що надходить з мультиплікаційних фільмів, усвідомлювати можливі наслідки її дії на психіку.

Це актуалізує проблему дослідження і робить мультиплікаційне середовище важливим об'єктом для вивчення детермінант міжособистісної взаємодії молодших школярів та впливу мультиплікаційних уподобань на її формування.

Таким чином, актуальність та важливість окресленої проблеми визначили тему, мету та завдання нашого дослідження.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному розгляді психологічних особливостей міжособистісної взаємодії молодших школярів під впливом мультиплікаційних уподобань.

Об'єкт дослідження – міжособистісна взаємодія молодших школярів.

Предмет дослідження – діагностика міжособистісної взаємодії молодших школярів з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.

Відповідно до мети були сформульовані наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз існуючих підходів та напрямів дослідження міжособистісної взаємодії молодших школярів з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.
2. Розробити програму емпіричного дослідження та з'ясувати особливості міжособистісної взаємодії молодших школярів з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.
3. Провести обробку даних та здійснити інтерпретацію результатів емпіричного дослідження.
4. Розробити практичні рекомендації щодо попередження негативного впливу мультиплікаційної продукції на формування міжособистісної взаємодії дітей молодшого шкільного віку.

Для вирішення поставлених завдань були використані такі **методи дослідження**:

– *теоретичні* (аналіз, систематизація та узагальнення теоретичних та експериментальних досліджень міжособистісної взаємодії молодших школярів під впливом мультиплікаційних вподобань);

– *емпіричні*: 1) анкетування, для визначення мультиплікаційних уподобань молодших школярів, їх улюблених героїв;

2) методика Рене Жиля для визначення сфери міжособистісних стосунків з батьками та однолітками;

3) тест на визначення шкільної тривожності Філіпса зокрема, шкала переживання соціального стресу, та шкала «Проблеми і страхи у взаєминах із педагогами»;

4) тест С. Колосової «Неіснуюча тварина» для визначення загальних особливостей особистості дитини, агресивності, труднощів у спілкуванні;

5) методи математико-статистичної обробки емпіричних даних – кореляційний аналіз Чупрова К. і Пірсона С (для оцінювання щільності зв'язків між показниками у групах).

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових знань про особливості міжособистісної взаємодії молодших школярів та її формування з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що його основні положення можуть широко використовуватися у практичній роботі вчителів та психологічних служб навчальних закладів, які займаються вивченням даної проблеми.

Апробація дослідження. Основні результати дослідження доповідалися на X Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу», м. Луцьк, 23-24 травня 2024 року.

Публікація за матеріалами роботи:

- Панчук К.А., Кульчицька А.В. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії у молодшому шкільному віці. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми освіти

та науки в контексті євроінтеграційного поступу», м. Луцьк, 23-24 травня 2024 р.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури (40 позицій) та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИХ УПОДОБАНЬ

1.1. Теоретичний аналіз міжособистісної взаємодії молодших школярів у вітчизняних та зарубіжних наукових джерелах

Як соціальна істота людина є активним суб'єктом незлічених міжособистісних контактів, кожен із яких впливає на розвиток її особистості на різних вікових етапах життя, а також визначає її психологічний комфорт і емоційне благополуччя. Цей феномен має велику соціальну важливість, яку складно переоцінити. Тому очевидно, що проблема міжособистісної взаємодії вже давно є предметом вивчення психологічної науки.

Так, психологічні особливості феномену міжособистісної взаємодії, її структура, детермінанти, види взаємодії й спілкування розкривалися у роботах С. Братченка, Г. Костюка, М. Лисіної, С. Максименка, Н. Сарджвеладзе, В. Семиченко та інших. Роль і значення вікових та індивідуальних особливостей міжособистісних взаємин вивчались М. Боришевським, Є. Головахою, С. Колот, В. Ямницьким та іншими. Не можна оминати й широкого кола зарубіжних досліджень міжособистісної взаємодії, зокрема, праці Е. Аронсона, Є. Мелібруди, Дж. Міда, К. Роджерса, І. Томана, З. Фройда, Е. Фрома, Дж. Хоманса та інших.

Але, не дивлячись на значний науковий інтерес та розробленість даної теми, динамічний розвиток сучасного суспільства, коли кіберпростір перетворюється на соціальне середовище, використання штучного інтелекту все більше поширюється у всіх сферах людського життя тощо,

проблема безпосередньої міжособистісної взаємодії набуває ще більшої актуальності.

Особливо важливим питанням є вивчення психологічних особливостей міжособистісної взаємодії у молодшому шкільному віці, оскільки саме у цьому віці діти розпочинають активно набувати навички спілкування з однолітками та дорослими під час початку навчального процесу. Розвиток особистості дитини у системі міжособистісних відносин залежить від будови цих взаємин та від її статусу в групі [31].

Міжособистісна взаємодія визначається як «випадковий або навмисний, приватний або публічний, вербальний або невербальний, особистий контакт двох і більше людей, що призводить до взаємних змін їхньої поведінки, діяльності, відносин і установок» [40].

Визначаючи спілкування як складний процес міжособистісної взаємодії, Л. Онуфрієва, О. Чайковська вказують на різні підходи до визначення його структури, при цьому підкреслюють, що найбільш поширеною є структура, що включає три основні складові цього процесу: комунікативну (безпосереднє спілкування, обмін інформацією), інтерактивну (взаємодія між індивідами, що полягає не лише в обміні знаннями і ідеями, а й діями) та перцептивну (процес сприйняття, пізнання й взаєморозуміння один одного) [34].

Основними типами взаємодії є співробітництво або кооперація (просування кожного з учасників взаємодії сприяє або не перешкоджає досягненню мети) та суперництво або конкуренція (досягнення мети одним із учасників утруднює або виключає досягнення її іншими).

На формування особистості дитини у молодшому шкільному віці великий вплив мають так звані фактори мікросередовища: сім'я, родичі, друзі, однолітки, педагоги, засоби масової інформації, культурно-виховні соціальні інститути тощо, які виступають агентами соціалізації дитини, перебуваючи у тісній взаємодії з нею [18].

Процес спілкування допомагає людині краще розуміти себе і інших, що сприяє формуванню адекватного уявлення про себе, розвитку різних аспектів самосвідомості, що є важливим для самовизначення та формування ідентичності особистості. Важливим для розвитку самовизначення дитини є всі фактори, які впливають на її ідентичність [9].

Міжособистісна відносина виникають унаслідок фактичної взаємодії осіб, супроводжуються різноманітними емоційними переживаннями тих, хто в них залучений. Виділяють такі види міжособистісних відносин: знайомство, приятелювання, дружба, любовні, подружні, родинні та деструктивні тощо. Взаємини не формуються раз і назавжди, а розвиваються й удосконалюються у процесі існування. Особливо інтенсивно міжособистісна взаємодія з оточуючими розвивається у молодшому шкільному віці.

Спілкування для молодшого школяра стає особливою школою соціальних стосунків, адже у процесі міжособистісної взаємодії з ровесниками, друзями розвиваються його індивідуальні особливості, впевненість у своїх здібностях, тощо. Учені зазначають, що в молодшому шкільному віці все більшого значення для розвитку дитини набуває її спілкування з однолітками [39].

М. Боришевський, О. Шевченко, Н. Володарська, наголошуючи на важливості спілкування у молодшому шкільному віці, вказують, що спілкування є формою і засобом самоствердження та контролю у соціумі й виступає як інформаційний, пізнавальний і нормативний процес. У молодшого школяра істотно розширюється сфера спілкування і коло його учасників, тому з початком шкільного навчання його роль у житті дитини, посилюється. Ознайомлення дитини із системою знань, включення у процес взаємодії з предметами, а головне – із світом соціальним: з іншими людьми, з проявами їх внутрішнього світу – це, по суті, є залучення дитини до культури загалом і культури спілкування зокрема [9].

Міжособистісна взаємодія молодшого школяра є важливим чинником для формування його особистості. Головним чином потреба спілкування задовольняється у провідній навчальній діяльності школяра. Вчитель є посередником у сприйманні молодшим школярем своїх однокласників. Взаємини серед учнів починають формуватися під час навчання і удосконалюються у соціальному оточенні. Вчитель, через різні завдання (індивідуальні та групові), поступово розвиває колективний дух в класі, таким чином формуючи ставлення учня до класного колективу. Також встановлюються тісніші зв'язки з друзями та однокласниками, з якими учень здобуває знання та бере участь у суспільному житті. Міжособистісні взаємини у молодшому шкільному віці базуються на основі контактних дружніх «малих груп», що мають своїх лідерів та встановлюють свої норми поведінки й інтереси [36; 37].

Стосунки між учнями мають великий вплив на роботу учнівського колективу: емоції, що виникають у міжособистісних стосунках, взаємні симпатії та антипатії, інтенсивність контактів та інші форми взаємодії можуть по-різному впливати на ефективність роботи. Зрозуміло, що позитивні емоційно-міжособистісні стосунки сприяють успішній роботі класу.

У молодших школярів система взаємин диференціюється на системи «дитина – дорослий», «дитина – однолітки», «дитина – учитель», «дитина – батьки». Молодший школяр дуже емоційно залежить від учителя. Проте уже до третього класу він дедалі більше орієнтується на думку ровесників. На встановлення стосунків із батьками впливає стиль родинного виховання, особливості спілкування між батьками, соціальний статус сім'ї. Дитина у цьому віці формує собі взірць для наслідування, якого вона копіюватиме у всьому: у поведінці, манерах, зовнішності. Нерідко такими взірцями стають мультиплікаційні персонажі.

Учені зазначають, що у період підліткової кризи, як і в трирічному віці, дитина намагається зрівнятися в правах з дорослими. Тоді –

переживши кризу трьох років і зрозумівши, що вона поки ще не в усьому здатна уподібнитися власним батькам, – вона знаходить вихід в грі. Таким чином, ніби зазначає собі: якщо вже не виходить бути дорослим насправді, то можна обмежитися тим, що бути дорослим «не серйозно», «навмисне». Тільки пізніше приходить усвідомлення того, що єдиний шлях, який дозволяє дійсно стати дорослим, – це навчання, оволодіння знаннями, навичками якими володіють дорослі і не володіють діти. Під цим знаком проходить молодший шкільний вік.

І. Бех вказує, що потяг дитини до міжособистісних стосунків природно зумовлений. Діти прагнуть стосунків як із своїми однолітками, так і з дорослими. Вони почуваються нещасними, коли перебувають поза ними. Але, через нестачу відповідного досвіду спілкування з однолітками та дорослими, молодші школярі нерідко потрапляють у ситуації відхилень від певних норм і правил, що може призвести до негативних наслідків (переживання тривоги, почуття сорому тощо). У дитини необхідно підтримувати всі її намагання зробити свою поведінку суспільно схвальною і не акцентувати свідомість на прорахунках та негараздах [6; 7].

Н. Головань, визначаючи визначальну роль спілкування як фактора психологічної і соціальної адаптації у молодших школярів, вказує, що у процесі міжособистісної взаємодії дитини з однолітками покращується пізнавальна предметна діяльність та формуються основні навички взаємодії, моральної установки, ефективні стратегії поведінки тощо [20].

Отже, питання міжособистісної взаємодії є надзвичайно важливим для дітей молодшого шкільного віку, адже у цей період життя у дитини розпочинається активне набуття навичок взаємодії як з однолітками, так із дорослими. У молодшому шкільному віці змінюються соціальні ролі та функції дітей, поглиблюються стосунки з оточенням, активно розвивається процес пізнання соціального життя, встановлюють певні зв'язки та розпочинається активне набуття навичок взаємодії з однолітками та дорослими. І від побудови цих взаємин, від становища дитини або від її

статусу в групі залежить становлення її особистості в системі міжособистісних взаємовідносин, формування адекватного уявлення про себе, розвиток різних аспектів самосвідомості тощо.

1.2 Психологічні чинники міжособистісної взаємодії дітей молодшого шкільного віку

Досліджуючи міжособистісну взаємодію дітей молодшого шкільного віку вчені відмічають, що в цьому віковому періоді система стосунків у які вступають діти ускладнюється. Також, глибше досліджуючи окреслену проблематику, учені більше переконуються у різноманітності чинників, які визначають та формують міжособистісну взаємодію молодшого школяра різноманітні. Причина в тому, що однакових дітей, як і однакових взаємин, не існує. Кожна дитина унікальна, і тому в кожному шкільному колективі формується своя унікальна система міжособистісних відносин і поведінкових установок в різних ситуаціях [29; 29].

І. Бех вказує на те, що дитина постійно взаємодіє з оточенням: дорослими, ровесниками, та підкреслює важливість ціннісно-сміслових орієнтацій міжособистісних взаємин в групі: для деяких школярів основоположним є навчання, для інших – мистецтво, для третіх – спілкування і т. д. Ця основоположна різниця в цінностях безпосередньо впливає як на інтенсивність міжособистісних контактів, так і на соціальне розуміння, тобто на глибину розуміння учнями одне одного. Необхідною умовою формування у дитини того чи іншого морального стандарту є впевненість у його доцільності і необхідності у міжособистісних відносинах [7].

Українські дослідники Ю. Гільбух, О. Киричук [19] визначають такі основні чинники за якими діти об'єднуються у мікрогрупи: перебування в одному класі, близькість місць проживання; об'єднання за інтересами щодо

різних видів занять, особливо ігор; подібність соціальних статусів у групі; компенсація певних якостей, які притаманні одному учневі і не вистачає іншому (комплементарність).

Здійснивши теоретичний аналіз наукових джерел, М. Мальцева визначає основні детермінанти міжособистісних стосунків дітей молодшого шкільного віку: висока навчальна успішність, відносини з вчителем, поведінка учня; прагнення до взаємодії, вияв свободи в процесі спілкування, прояви індивідуалізму тощо; наявність таких високоморальних якостей як чесність, відповідальність, доброта, старанність тощо; зручність місця проживання, спільні інтереси; етнічна спільність, спільність культур; спільність соціальних статусів та матеріальної забезпеченості; прагнення до самовдосконалення, активність у різних видах позашкільної діяльності тощо [29].

Соціальний статус учня в класі є дуже важливим. Зазвичай вирізняються два-три учні, які займають лідерські позиції і є популярними в класі. З такими учнями прагнуть дружити інші діти, сидіти з ними за однією партою, виконувати їхні прохання. Але є в класі і діти з якими, зазвичай, спілкуються мало інші учні, не приймають у свої ігри, такі діти непопулярні серед однокласників. Решта школярів знаходиться між цими «полюсами» [16; 19].

Велике значення на всіх вікових етапах школи має гарна успішність. Зазвичай, щоб зайняти лідерські позиції серед однокласників, потрібно бути активним, зовнішньо привабливим, не жадібним, гарно вчитися тощо. Для учнів «неприйнятих» класним колективом є характерними: пасивність, низька успішність у навчанні, неохайний зовнішній вигляд, порушення поведінки та дисципліни тощо. На думку І. Беґа, важливо у молодших школярів розвивати впевненість у міжособистісних взаємин в класному колективі» [7].

І. Сіданіч зазначає, що у колективі дітей молодшого шкільного віку існують дві системи взаємин: професійні та особисті. У молодшого

школяра в класі та у школі є безліч ролей і усі ці ролі доступні для всебічного спостереження й статус учня у цій сфері взаємин може бути виміряний за різними об'єктивними критеріями [37].

Вивчаючи особливості соціального середовища молодшого школяра, В. Москаленко виділяє у її структурі чотири рівні: мікро-, мезо-, екзо-, та макросистеми. Різні групи, що складають систему спілкування людини мають свої особливості та рівні соціального розвитку. У практиці соціальних взаємовідносин всередині цих груп виникають певні вимоги до особистості. Одним з найважливіших аспектів є безпосереднє середовище (сім'я, родина, друзі, знайомі), яке безпосередньо впливає на розвиток та формування якостей особистості. Специфіка оточення полягає в тому, що воно передає вплив соціальної системи на особистість, відображаючи та конкретизуючи суспільні відносини [32]. На міжособистісні взаємини в шкільному колективі впливають такі фактори: соціальний (статус в суспільстві, традиції спілкування, культурні та релігійні цінності тощо); педагогічний (сформовані традиції спілкування в шкільному колективі); психологічний (індивідуально-психологічні особливості та якості учня, його інтереси та прагнення, задоволеність від перебування в колективі тощо) [11].

Вивчаючи проблему гуманних взаємин в учнів молодшої школи, В. Киричок [22] виділяє такі важливі компоненти в їх структурі, як інтереси, мотиви, ідеали, потреби, самооцінку, почуття, моральні переконання і якості тощо. Наслідком формування певного типу взаємин дослідник вважає спільну діяльність, яка базується на турботливому ставленні до інших. Умовою такого ставлення є розвиток в учнів здатності до співпереживання та задоволення безкорисливою турботою про інших.

М. Боришевський [10] вказує на великий вплив таких факторів, як ставлення вчителя до учнів, оцінювання їх навчання та поведінки та відносини в сім'ї, на характер взаємин у молодших школярів. У молодшому шкільному віці ще не достатньо розвинута здатність

самостійно обирати способи та форми спілкування з іншими людьми, тому дитина переважно спирається на дорослих та набутий у них досвід, зокрема на комунікацію в родинному оточенні.

1.3. Особливості впливу мультиплікаційних фільмів на формування міжособистісної взаємодії у молодшому шкільному віці

У розвитку та формуванні міжособистісних відносин молодших школярів важлива роль належить мультиплікаційним фільмам. Адже мультфільми виконують розважальну та інформативну роль, є яскравими для сприйняття, популярні для обговорення у товаристві однокласників. Вони наглядно показують молодшому школяреві різні види комунікації з оточуючими, правила і стратегії поведінки, розвивають мислення, формують обізнаність, ставлення до світу, уявлення про добре і погане. Але, разом з тим, мають потужний маніпуляційний вплив на свідомість дитини, адже більшою мірою маленький глядач пасивно засвоює те що бачить з екрану, оскільки в силу своїх вікових особливостей, діти не вміють адекватно та критично сприймати різнобічну інформацію, здійснювати її селекцію, особливо ту, що надходить з мультиплікаційних фільмів, усвідомлювати можливі наслідки її дії на психіку.

Особливості впливу мультиплікаційних фільмів на особистість розглядаються в роботах вітчизняних дослідників Н. Капельгородської, Б. Крижанівського та О. Шупик та інших. Особливості сприймання дітьми анімаційної продукції аналізують Л. Баженова, Є. Захарова, Б. Степанцева. Практичні моменти щодо використання мультиплікаційних фільмів у роботі з дітьми представлені у дослідженнях Ю. Красного і Л. Курдюкової та інших [17].

Як зазначає Р. Силко, «мультиплікація є універсальним багатограним засобом розвитку дитини у сучасному візуально насиченому

світі. Виразні засоби мультиплікації є найбільш природними для дитячого віку стимуляторами творчої активності та розкритості мислення» [38].

Діти люблять мультиплікаційні фільми за їх яскравість, легкість веселість тощо. Вони формують у дитини базові шаблони поведінки та основні людські цінності. Головні герої мультфільмів можуть бути для дитини втіленням важливий людських якостей. Події мультфільму, допомагають дитині навчитися сприймати та використовувати пізнавальну інформацію, оцінювати сюжет, приймати рішення, розвивати розуміння, навички комунікації та співпраці, відстоювати власні інтереси й цінності, розвивати мислення, уяву, формувати ставлення до оточуючих тощо [35].

Мультфільми допомагають дитині навчитися читати, вивчати іноземні мови. Молодшим школярам можна пропонувати мультфільми-«пазли», це розвиває просторове і логічне мислення; мультфільми-«квести» де діють мультиплікаційні герої тощо.

Згідно з дослідженнями дитячих психологів, мультфільми здатні розвивати мовлення (завдяки гарній і грамотній мові героїв діти поповнюють свій лексичний запас, запам'ятовують різні вислови і афоризми тощо); розвивати мислення і пам'ять (відбувається аналіз мультика, його узагальнення, порівняння тощо); навчати (пізнавальні мультфільми допомагають запам'ятовувати іноземні слова, геометричні фігури, дають різну корисну інформацію); розвивати творчі здібності, уяву (мультфільм залишає приємні враження, може бути джерелом творчості для дитини, фантазії тощо); виховувати (головні герої демонструють різні форми поведінки, вчать справлятися з негараздами, формують здатність до співпереживання тощо); здійснювати соціальний розвиток (бачачи на екрані позитивного героя діти намагаються наслідувати його в реальному житті).

Але, враховуючи всі переваги, перегляд мультфільмів може бути разом з тим і небезпечним. Так як, діти молодшого шкільного віку не завжди вміють нехтувати сумнівною, небезпечною інформацією, батькам

потрібно більш уважно підбирати ті мультфільми, які переглядатимуть їх діти.

На сьогодні в українському телемовленні мало вітчизняних анімаційних фільмів, контент представлений іноземною мультиплікацією. Телебачення демонструє для дітей дійсність далеку від тієї, в якій знаходяться українські діти [25; 26].

Можна виділити низку недоліків сучасної анімації, що може завдати шкоди для психіки дитини: сцени насильництва, агресії, жорстокості і вбивств, демонстрація атрибутів смерті тощо. Головний герой, як правило, агресивний, може завдавати шкоди оточуючим. Дитина пізніше може наслідувати мультяшну жорстокість у реальному житті.

Учені визначають ознаки «шкідливого мультику», від перегляду якого варто захистити дитину:

- втрата часу (зависаючи перед екраном телевізора, дитина втрачає час, який можна було б витратити на важливі і корисні справи);
- негативний вплив на формування уяви (дитина розвиває свою уяву досліджуючи навколишній реальний світ, а перед екраном телевізора вона є пасивним спостерігачем);
- неможливість сконцентруватися (у дітей, що проводять 2-3 години і більше перед екраном, може виникати небезпека розвитку синдрому дефіциту уваги та гіперактивності, їм важко зосереджуватися тощо);
- формування агресивної поведінки, асоціальної поведінки (агресія, яку спостерігає дитина від головних героїв мультфільмів може спровокувати прояви жорстокості й агресивної поведінки дитини в реальному житті. Спостерігаючи, що асоціальна поведінка героїв мультику не засуджується, у дитини може сформуватися уявлення про допустимість такої поведінки, про вседозволеність і безкарність, стираються межі між добром і злом, викривлюються норми моралі);

- стирання поняття статі (досить часто у мультфільмах є незрозумілою стать головного героя або ж чоловіки мають жіночі риси характеру і навпаки);

- негативний вплив на формування інстинкту самозбереження (герої мультфільму мають здатність вмирати і оживати (це може призводити до неусвідомленого підштовхування дитини до вчинення суїцидальних дій)

В. Абраменкова, М. Аромаштам, І. Медведєва, підкреслюючи агресивність головних героїв, безкарну асоціальну поведінку, трансляцію форм нестандартної статево-рольової поведінки, сцен нешанобливого ставлення до людей, тварин, рослин, до старих, беспорядних і слабких тощо, вказують на небезпеку такого «шкідливого мультику» для дітей [5].

Одним із механізмів впливу на психіку дитини є психологічне навіювання, що застосовується з метою формування певного стану чи спонукання до дій і розрахований на «недостатньо усвідомлюване та некритичне сприймання», враховуючи психологічні особливості віку [28].

За словами К. Кошак, для того, щоб не допустити перегляду дітьми психологічно складних чи небезпечних мультиплікаційних фільмів, важливо щоб батьки постійно контролювали, що передивляються діти [26].

С. Гарбар стверджує, що з метою формування міцних світоглядних, моральних орієнтирів та культури поведінки дитини, слід ретельно контролювати мультиплікаційні її уподобання, створюючи сприятливе середовище для її формування і особистісного розвитку [17].

Фактор перегляду мультиплікаційної продукції відіграє не останню роль у встановленні міжособистісних взаємин молодшого школяра. Адже часто діти проводять багато вільного часу переглядаючи мультфільми. Моделі поведінки, які діти спостерігають у героях, ідентифікуючи себе з ними, можуть значно впливати на їхню власну поведінку. Тому важливо відфільтрувати контент, з яким діти мають справу, щоб уникнути

негативного впливу. Це може бути питанням виховання та вибору відповідного контенту для дітей.

Отже, міжособистісна взаємодія – це суб'єктивні зв'язки, що виникають унаслідок фактичної взаємодії осіб, які супроводжуються різноманітними емоційними переживаннями тих, хто в ці стосунки залучений. Сучасні технології маніпулювання свідомістю несуть найбільшу загрозу для дітей, так як діти є найбільш незахищеною групою споживачів інформації, які пасивно вбирають інформацію з телевізора і не завжди можуть аналізувати її критично в силу вікових особливостей та захистити себе. З одного боку мультфільм виступає засобом виховання, з іншого – маніпулювання свідомістю дитини. І багато мультиплікаційного контенту створені з порушенням психологічних, педагогічних та етичних принципів [23]. Адже, демонстрація мультиплікаційного насильства, жорстокості, агресії, які бачать діти, посилюють їх агресивність у реальному житті та формують відповідні риси характеру. Тому, батькам важливо проявляти інтерес до тих мультфільмів, які переглядають їх діти [1; 2].

Молодший шкільний вік характеризується зміною соціальних ролей та функцій, стають більш значимими стосунки з оточуючими. Молодші школярі активно пізнають соціальне життя суспільства, дорослих, встановлюють із ними певні зв'язки, з'ясовують мету їхньої діяльності і вчинків, активно розвиваються навички міжособистісної взаємодії з однолітками та дорослими. І від вибудовування взаємовідносин, місця та статусу в групі залежить становлення особистості дитини в системі міжособистісних взаємин.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИХ УПОДОБАНЬ

2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження

Аналіз теоретичних джерел з окресленої проблематики визначили стратегію подальшого емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісної взаємодії молодших школярів з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.

Нами було сформовано діагностичну вибірку, яку склали учні третіх класів загальноосвітніх шкіл. Середній вік досліджуваних – 8-9 років. Кількісний склад вибірки – 70 осіб.

Програма дослідження включала наступні етапи:

- теоретико-аналітичний: відбулася постановка проблеми, визначення мети та завдань дослідження, здійснювалося ознайомлення із станом досліджуваної проблеми у психологічній науці;
- організаційний етап містив підбір матеріалів для проведення емпіричного дослідження;
- етап реалізації емпіричного дослідження включав проведення психодіагностичного опитування та тестування досліджуваних;
- підсумковий етап містив обробку і систематизацію результатів дослідження, окреслення висновків та оформлення результатів дослідження у цілісну наукову роботу.

Для дослідження сфери міжособистісних відносин молодших школярів в залежності від мультиплікаційних вподобань було використано такі методи:

- метод анкетування для визначення мультиплікаційних вподобань третьокласників;
- тест С. Колосової «Неіснуюча тварина» для визначення загальних особливостей особистості дитини, агресивності, труднощів у спілкуванні [14];
- методика Рене Жиля для дослідження впливу анімаційної продукції на стосунки з батьками та однолітками [21];
- тест шкільної тривожності Філіпса, для визначення характеру тривожності, пов'язаної з міжособистісними відносинами третьокласників з однолітками та педагогами [15].

Дослідження було розпочато з анкетування (додаток А). Анкета для третьокласників складалася з семи запитань спрямованих на виявлення мультиплікаційних вподобань дітей. Потрібно було відповісти як часто діти дивляться мультфільми, які саме мультики більше подобаються, чи ототожнюють діти себе з героями того чи іншого мультфільму та чому вони нададуть перевагу – перегляду мультиків, чи прогулянці з друзями.

Паралельно з анкетуванням дітей проводилася розмова з їхніми батьками. Відповіді дітей і батьків співставлялися.

Для виявлення загальних особливостей особистості дитини, агресивності, труднощів у спілкуванні використовувався тест С. Колосової «Неіснуюча тварина». За допомогою цієї методики можна діагностувати внутрішній світ дитини, особливості її сприйняття оточуючого середовища.

Дітям роздали листки паперу та кольорові олівці і попросили придумати та намалювати тварину, якої насправді не існує, і яку раніше вони ніде не зустрічали. Також потрібно було підписати свій малюнок фантастичною, раніше невідомою назвою.

Малюнок оцінюється за такими показниками:

1. Спосіб побудови образу. Виділяють такі рівні: нульовий – це зображення реальної тварин. Перший – конструювання, збирання нової істоти з деталей реальних тварин. Другий – створення образу нової

неіснуючої тварини за загальною схемою, але без застосування деталей конкретних тварин. Третій – створення абсолютно оригінальної істоти, яка не нагадує реальних тварин.

2. Показники тривожності, страхів, боязні агресії (велика кількість очей, вух та інших органів чуття, які повинні слідкувати за світом, щоб не прогавити небезпеку чи загрозу; опис різних способів запобігання можливій небезпеці. Страхі проявляються у затемненні очей. На виявлення страхів спрямоване запитання про те, чи боїться тварина чого-небудь. Такими ознаками є: опис страхів, нетипових для тварин, але характерних для дітей (темряви, висоти, змій, комах); занадто довгий список страхів тварини; ствердження про повну безбоязність тварини не є ознакою наявності страхів або їхньої відсутності).

3. Показники демонстративності.

4. Показники агресивності (зброя для нападу, зображення зубів, будь які гострі нарости, які створюють відповідне враження, також є показниками агресивності. Навпаки, зброя, не придатна для бійки (загнуті всередину або тупі роги), є проявом не власної агресивності, а боязні агресії).

Оцінка результатів проводилась за шкалою: низький рівень агресивності: (присутні дві ознаки) – 1 бал, середній рівень (до 4 ознак) – 2 бали, високий рівень (понад 4 ознаки) – 3 бали.

За допомогою методики Рене Жиля досліджувався вплив анімаційної продукції на стосунки молодшого покоління з різними категоріями людей, а саме нас цікавили рівень відносин з батьками та з однолітками. Методика дозволяє діагностувати особливості сфери міжособистісних відносин дитини, її сприйняття відносин в сім'ї та з оточуючими.

Стимульний матеріал цієї методики нараховує 42 картинки із зображенням дітей та дорослих і завдань до кожної з них. Завдання допомагають виявляти особливості поведінки дитини в різноманітних ситуаціях важливих для неї та її відносин з іншими. Методика є візуально-

словесною, дитина розглядає картинки і, відповідаючи на питання психолога, дає таким чином можливість виявити характерну для неї форму поведінки, що свідчить про особливості особистісних відносин дитини з оточуючими її людьми та явищами. Методика Рене-Жиля є проєктивною і дає якісну та кількісну інтерпретацію за такими змінними:

- показники, які свідчать про конкретні особистісні відносини дитини з іншими людьми (матір'ю, батьком, обома батьками, братами і сестрами, бабусею і дідусем, друзями, однокласниками, учителем тощо);

- показники що свідчать про особистісні особливості самої дитини (допитливість, прагнення до лідерства, домінування, або ж самотність, відгородженість тощо).

Для діагностики рівня шкільної тривожності у дітей молодшого шкільного віку ми використовували тест тривожності Філіпса.

Психологи відзначають підвищений рівень тривожності у дітей, які багато часу проводять перед екраном телевізора. Особливо нас цікавили результати за шкалою «Переживання соціального стресу», яка дозволяє діагностувати прояв тих емоцій дитини, які супроводжують розвиток її соціальних контактів (особливо з однолітками). Максимальний бал за цією шкалою – 11. Низький рівень 1 – 4 бали, середній 4 – 8, високий – вище 8. Для визначення тривожності у спілкуванні з авторитетними дорослими (вчителем) ми вивчали показники за шкалою «Проблеми і страхи у взаєминах із педагогами». Максимальний бал за цією шкалою – 8, низький рівень 1 – 3 бали, середній 4 – 6, високий – вище 7 балів.

Тест шкільної тривожності Філіпса містить 58 запитань на кожна з яких потрібно відповісти так або ні.

Отже, дослідження спрямоване на діагностування міжособистісних відносин молодших школярів під впливом мультиплікаційних вподобань проводилося в чотири етапи.

На першому теоретико-аналітичному етапі нами було проаналізовано низку теоретичних наукових джерел з окресленої тематики, визначено мету, завдання дослідження;

Другий організаційний етап передбачав підбір матеріалів – психодіагностичних методик для проведення емпіричного дослідження;

Під час третього етапу нами було зrealізовано власне емпіричне дослідження шляхом проведення психодіагностичного опитування та тестування досліджуваних;

Заключний підсумковий етап містив обробку і систематизацію результатів дослідження, окреслення висновків та оформлення результатів дослідження у цілісну наукову роботу. Досліджувану вибірку ми умовно об'єднали на групи за мультиплікаційними вподобаннями та провели аналіз результатів тестувань і визначили як впливають мультиплікаційні вподобання на міжособистісні відносини учнів.

Отже, обрані нами методики дають змогу діагностувати психологічні особливості міжособистісних відносин молодших школярів під впливом мультиплікаційних вподобань.

2.2. Інтерпретація результатів дослідження

За результатами анкетування, проведеного з батьками стосовно їх дітей, було виявлено, що на питання чи люблять діти дивитися мультфільми 100 % батьків відповіли ствердно. Наступне питання дозволило виявити, що 89 % дітей дивляться мультфільми кожного дня, 9 % тільки на вихідних, 2% іноді. 88 % батьків відзначили, що після перегляду мультфільмів поведінка дітей змінюється (діти стають надмірно емоційними, рухливими, повторюють дії і фрази героїв мультика, схиляються до маніпулятивних дій, часом стають дратівливіші і агресивніші), 12 % відмітили, що змін у поведінці своїх дітей не помічали.

77 % батьків вказали, що ігри, які грає дитина, дуже подібні на дії героїв їх улюблених мультфільмів. Діти повторюють жести та рухи персонажів; емоційно сприймають дії героїв (реагують на сміх, сльози, тривогу, тобто типові дії, які спостерігаються в житті); говорять від імені героя, наслідуючи його голос, манери, повторюють його фрази; переодягаються в улюблених персонажів; просять купити іграшку з улюбленим героєм, або беруть у гру атрибути мультиплікаційних ролей тощо. Невелика частина батьків (15 %) зазначили, що дуже рідко можна почути від дітей фрази з мультфільму, лише 8 % зазначили, що дитина не грає в героїв мультфільмів, які дивиться. 70 % батьків відповіли, що їхні діти переглядають мультфільми вдома на комп'ютері, 30 % – по телевізору. 73% опитаних зазначили, що ігри дитини схожі на дії героїв мультфільму

Серед улюблених мультфільмів були названі такі: «Щенячий патруль», «Посіпаки» (35,7%), «Губка Боб квадратні штани» (23,8%), «Монстри на канікулах», «Трансформери» (19%), «Феї Вінкс» (16,6%), «Леді Баг і Супер-кіт», «Шарлота Суничка» (4,9%) та інші (1,1%).

Результати проведеного анкетування для батьків дозволяють стверджувати, що всі третьокласники дивляться мультфільми. Більшість з них переглядають мультики вдома на комп'ютері. Також, у великій кількості дітей після перегляду мультфільмів часто відбуваються зміни поведінки (не завжди в кращий бік).

Проаналізувавши результати анкетування дітей, ми умовно поділили їх на чотири групи за мультиплікаційними вподобаннями. Отже: до першої групи, що становить 13 дітей, тобто 25% ми віднесли учнів яким найбільше подобається переглядати такі сучасні мультики як: «Трансформери» та «Посіпаки»; другу групу склали 12 учнів (24%), улюбленими мультиками яких є: «Губка Боб», «Монстри на канікулах»; третя група – 16 дітей (31%) – «Щенячий патруль», «Леді Баг та супер-кіт», четверта – 10 учнів (20%) – «Шарлотка Суничка», «Феї Вінкс». Окрім того, анкетування засвідчило, що

наші досліджувані схиляються до перегляду зарубіжних мультфільмів, які відрізняються від вітчизняних яскравістю, динамічністю тощо.

За допомогою проєктивної методики «Неіснуюча тварина» ми визначили рівень агресивності школярів в залежності від мультиплікаційних уподобань. Результати діагностики з відсотковими показниками відображено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Показники рівня агресивності школярів в залежності від
мультиплікаційних уподобань**

№ з/п	Номер групи	Кількість учнів, що входять до групи	Низький рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Середній рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Високий рівень	Кількість учнів у відсотках (%)
1.	I	13	7	54%	2	15%	4	31%
2.	II	12	9	75%	2	17%	1	8%
3.	III	16	15	94%	1	6%	0	0
4.	IV	10	9	90%	1	10%	0	0

Проаналізувавши роботи дітей ми помітили, що у переважаючої більшості дітей кожної групи виявлено низький рівень агресивності. Але, у першій групі відмічається високий рівень агресивності у 4 учнів (31 %), середній – 2 учнів (15 %). У другій групі виявлено, що високий рівень агресивності характерний для одного учня (8 %), середній у двох (17 %).

У третій та четвертій групах переважають низькі показники агресивності та лише у однієї дитини з кожної групи відмічаються середні показники (1 (6%) та 1 (10%) відповідно).

Детальніше відсоткове співвідношення рівня агресивності в групах відображено на рисунку 2.1.

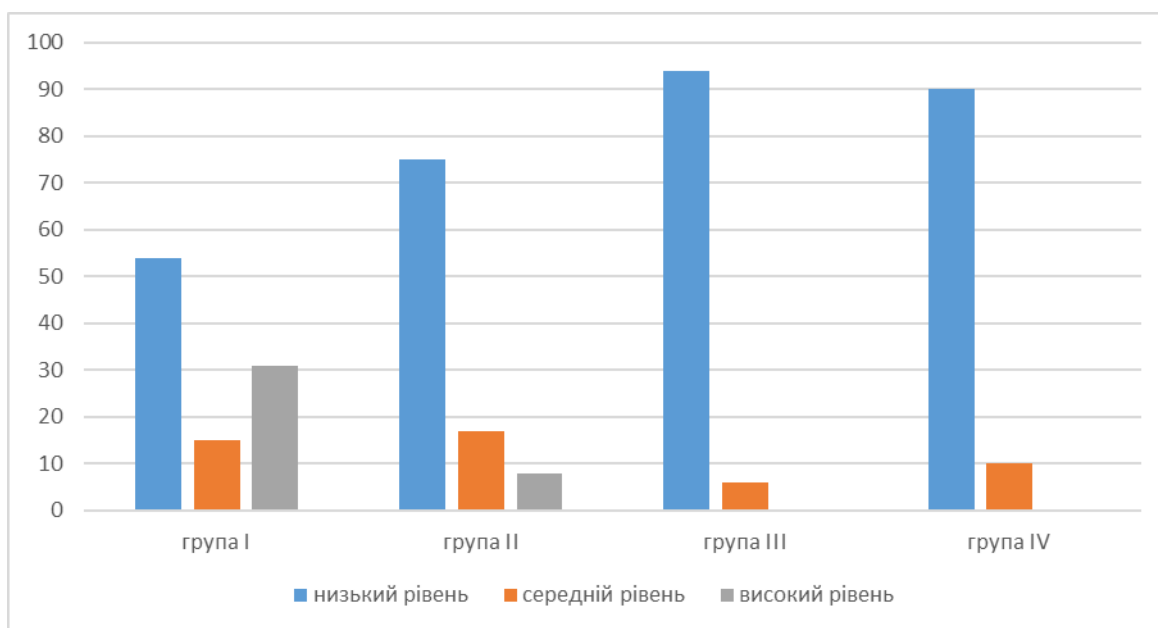

Рис. 2.1. Відсоткове співвідношення рівня агресивності в групах молодших школярів

Отже, як бачимо у першій групі учнів, які люблять переглядати такі мультяки як «Трансформери», «Посіпаки» найбільше дітей з високим рівнем агресивності. Такі результати можуть свідчити про те, що персонажі цих мультфільмів досить часто проявляють самі проявляють агресію, погрожують іншим персонажам, жорстоко і агресивно з ними поведуться.

Рівень та характер тривожності у стосунках з однолітками та вчителем визначався за допомогою методики Філіпса. Опрацювавши результати проведеної діагностики, а саме шкалу «Переживання соціального стресу», ми отримали такі показники:

I група дітей (13 учнів): низький рівень – 3 учні, середній – 6 учнів, високий – 4 учні.

II група учнів (12 учнів): низький рівень – 2 учні, середній – 6 учнів, високий – 4 учні.

III група учнів (16 учнів): низький рівень – 12 учнів, середній – 2 учні, високий – 2 учні.

IV група учнів (10 учнів): низький рівень – 8 учнів, середній – 1 учень, високий – 1 учень.

Результати діагностики рівня тривожності з відсотковими показниками представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Показники рівня тривожності школярів в залежності від мультиплікаційних уподобань за шкалою «Переживання соціального стресу»

№ з/п	Номер групи	Кількість учнів, що входять до групи	Низький рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Середній рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Високий рівень	Кількість учнів у відсотках (%)
1.	I	13	3	23%	6	46%	4	31%
2.	II	12	2	17%	6	50%	4	33%
3.	III	16	12	75%	2	12,5%	2	12,5%
4.	IV	10	8	80%	1	10%	1	10%

Отже, за результатами діагностики відмічається, що найбільші відсотки учнів з високим рівнем тривожності у стосунках з однолітками та вчителем це діти I та II груп. У цих групах середній рівень тривожності діагностовано у половини дітей та високий рівень у більш як третини. Такі результати свідчать про прослідковування зв'язку впливу мультиплікаційних вподобань на міжособистісні контакти дітей. Можна припустити, що мультфільми є однією із причин, яка впливає на відносини з оточуючими, і це проявляється в агресивності, підвищеній тривожності, проблемах у спілкуванні з однолітками та батьками. Мультики, які люблять переглядати діти I і II груп можна умовно назвати «добрими», а це «Трансформери», «Посіпаки», «Губка Боб», «Монстри на канікулах». Їх персонажі не подібні ні на людей, ні на тварин, часом мають навіть

потворний вигляд, досить часто бувають агресивними, демонструють небезпечні для життя дитини форми поведінки.

У III та IV групах учнів переважають діагностовані з низьким рівнем тривожності у стосунках з однолітками та вчителем (75 % та 80 % відповідно), лише незначний відсоток дітей мають показники середнього та високого рівня тривожності. Діти цих груп віддають перевагу перегляду мультфільмів «Щенячий патруль», «Леді Баг та супер-кіт», «Шарлотка Суничка», «Феї Вінкс». Персонажі таких мультиків подібні до людей та тварин, демонструють дружелюбність, доброту, взаємодопомогу і правильні вчинки щодо інших персонажів.

Дослідження впливу анімаційної продукції на взаємовідносини з батьками та друзями здійснювалося за допомогою візуально-вербальної методики Рене Жилія. Найбільше нас цікавив рівень взаємовідносин з батьками, однолітками, іншими значущими оточуючими.

За шкалою «ставлення дитини до батьків» ми отримали такі результати:

I група дітей (13 учнів): низький рівень – 7 учнів, середній – 5 учнів, високий – 1 учень.

II група учнів (12 учнів): низький рівень – 5 учнів, середній – 5 учнів, високий – 2 учні.

III група учнів (16 учнів): низький рівень – 3 учні, середній – 7 учнів, високий – 6 учнів.

IV група учнів (10 учнів): низький рівень – 0 учнів, середній – 5 учнів, високий – 5 учнів.

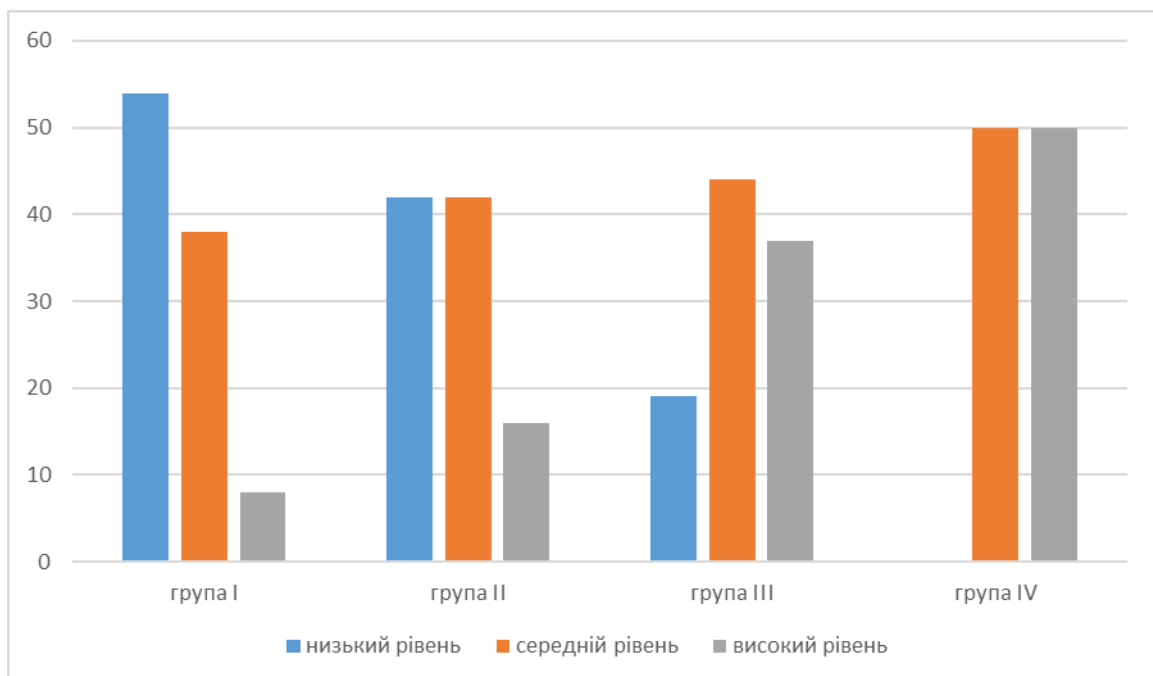
Результати діагностики взаємовідносин дітей з батьками (з відсотковими показниками) представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Показники ставлення дитини до батьків за методикою Рене-Жиля

№ п/п	Номер групи	Кількість учнів, що входять до групи	Низький рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Середній рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Високий рівень	Кількість учнів у відсотках (%)
1.	I	13	7	54%	5	38%	1	8%
2.	II	12	5	42%	5	42%	2	16%
3.	III	16	3	19%	7	44%	6	37%
4.	IV	10	0	0	5	50%	5	50%

Детальніше відсоткове співвідношення показників ставлення дитини до батьків за методикою Рене-Жиля у діагностованих групах дітей відображено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Відсоткове співвідношення рівня ставлення дитини до батьків

Отже, з таблиці 2.3. та рисунку 2.2. видно, що найбільше учнів з низьким рівнем відносин з батьками складають перша та друга група дітей,

улюбленими мультиками яких є «Трансформери», «Посіпаки», «Губка Боб», «Монстри на канікулах». Відсотки високого рівня відносин з батьками переважають у учнів, що входять до третьої та четвертої груп і віддають перевагу перегляду таких мультфільмів, як: «Щенячий патруль», «Леді Баг та супер-кіт», «Шарлотка Суничка», «Феї Вінкс».

За шкалою «ставлення дитини до друзів» отримали такі результати:

I група дітей (13 учнів): низький рівень – 5 учнів, середній – 6 учнів, високий – 2 учні.

II група учнів (12 учнів): низький рівень – 6 учнів, середній – 3 учні, високий – 3 учні.

III група учнів (16 учнів): низький рівень – 2 учні, середній – 9 учнів, високий – 5 учнів.

IV група учнів (10 учнів): низький рівень – 0 учнів, середній – 5 учнів, високий – 5 учнів.

Результати діагностики ставлення до друзів (з відсотковими показниками) представлені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Показники ставлення дитини до друзів за методикою Рене-Жиля

№ п/п	Номер групи	Кількість учнів, що входять до групи	Низький рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Середній рівень	Кількість учнів у відсотках (%)	Високий рівень	Кількість учнів у відсотках (%)
1.	I	13	5	38%	6	46%	2	16%
2.	II	12	6	50%	3	25%	3	25%
3.	III	16	2	13%	9	56%	5	31%
4.	IV	10	0	0	5	50%	5	50%

Детальніше відсоткове співвідношення показників ставлення дитини до друзів за методикою Рене-Жиля у діагностованих групах дітей відображено на рисунку 2.3.

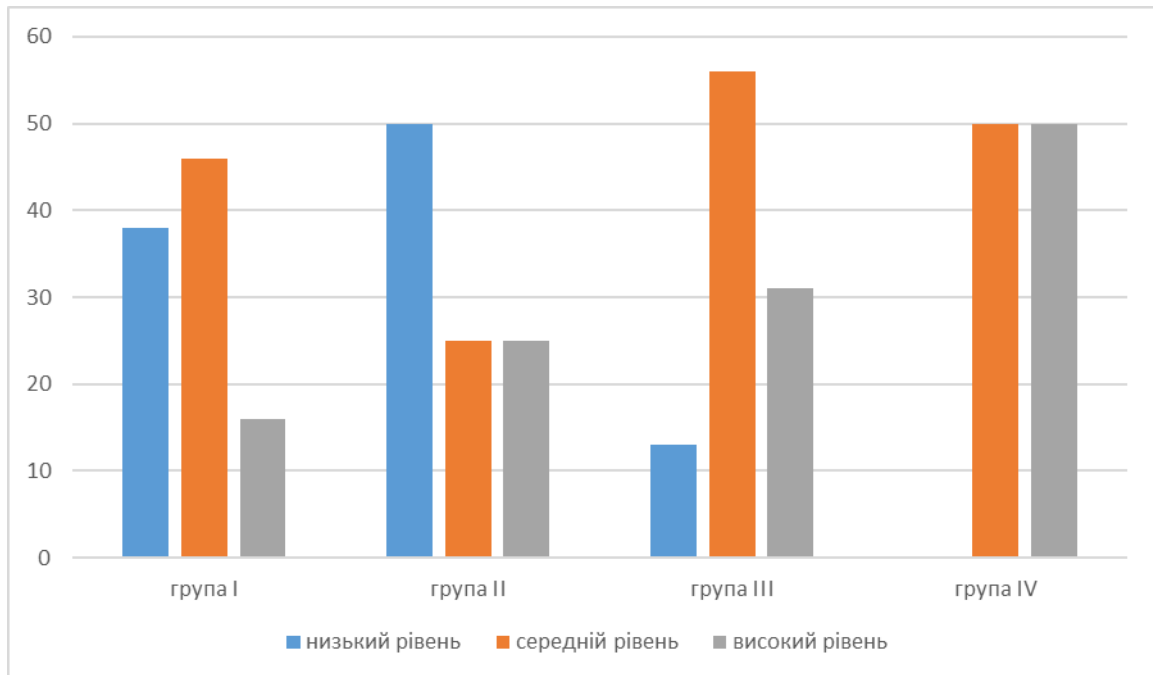

Рис. 2.3. Відсоткове співвідношення рівня ставлення дитини до друзів

Отже, результати діагностики взаємовідносин з друзями засвідчують, що переважання показників високого рівня взаємовідносин учнів з друзями діагностовано у дітей III та IV груп, улюбленими мультфільмами яких є: «Щенячий патруль», «Леді Баг та супер-кіт», «Шарлотка Суничка», «Феї Вінкс» і, навпаки, у дітей першої та другої групи спостерігається переважання показників низького рівня ставлення до друзів.

Таким чином, за методикою Рене Жилія, що дала можливість діагностувати рівень взаємовідносини з батьками та друзями, спостерігаються високі відсотки низького рівня взаємовідносин у дітей, які віддають перевагу більш агресивним мультиплікаційним фільмам (це діти I і II груп) і, навпаки, у дітей, що люблять дивитися більш позитивні мультфільми (III та IV групи), спостерігається переважання високого рівня взаємовідносин з батьками та однолітками.

Для оцінки щільності зв'язку між показниками міжособистісних стосунків дітей та їх мультиплікаційних уподобань ми застосували методи математичної статистики. А саме, для встановлення зв'язку

використовувалась процедура кореляційного аналізу за коефіцієнтом зв'язаності Чупрова К. і Пірсона С.

Статистично значущі взаємозв'язки представлено у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Розрахунки показників кореляції Чупрова К. і Пірсона С для показників рівня міжособистісних стосунків дітей та їх мультиплікаційних вподобань

Показники		Групи дітей за мультиплікаційними вподобаннями			
		I група	II група	III група	IV група
Агресивність		.71**	.18	-.47*	-.53*
Тривожність		.75**	.43*	-.17	.10
Рівень ставлення до батьків	низький	.80**	.17	.24	.20
	середній	.29	.25	.21	.06
	високий	-.65**	.37	.59*	.53*
Рівень ставлення до друзів	низький	.61*	.30	.27	-.48*
	середній	.09	.11	.32	.24
	високий	.03	.07	.29	.51*

Примітка: умовні позначення: ** – рівень достовірності $p \leq 0,01$;

* – рівень достовірності $p \leq 0,05$; нулі та коми опущені.

Кореляційний аналіз показників рівня міжособистісних стосунків дітей та їх мультиплікаційних уподобань виявив низку статистично значущих зв'язків, а саме: статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок виявлено між показниками мультиплікаційних вподобань дітей I групи та високими показниками агресивності, тривожності й низькими показниками рівня ставлення до батьків та друзів. І, навпаки, статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок виявлено між показниками мультиплікаційних вподобань дітей III і IV груп та високими показниками рівня ставлення до батьків та друзів. Окрім того, показники

мультиплікаційних вподобань дітей III і IV груп негативно значимо корелюють з високим рівнем агресивності.

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують теоретичні дані про прослідковування зв'язку впливу мультиплікаційних вподобань на міжособистісні контакти дітей. Можна припустити, що мультфільми є однією із причин, яка негативно впливає на відносини з оточуючими, і це проявляється в агресивності, підвищеній тривожності, проблемах у спілкуванні з однолітками та батьками.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ПРОФІЛАКТИКИ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Методологічні засади профілактики негативного впливу мультиплікації на особистість молодшого школяра

Проблема «дитина – телевізор – передачі для дітей» привертають увагу педагогів, психологів, журналістів, батьків, усієї громадськості [8]. О. Акіменко порівнює телевізор з наркотиком, який захопивши людину вже не відпускає. Але небезпека в тому, що ця залежність передається дітям, які, досить часто, коли телевізор не вимикається в приміщенні, стають пасивними глядачами зі всіма подальшими негативними наслідками (псується зір, постава, настрій, страждає психіка, що в такому віці дуже сприятлива до зовнішніх впливів) [3]

Дослідниками Інституту соціальної та політичної психології НАПН України було розроблено основні положення Концепції провадження медіаосвіти [24], що зорієнтовані на підвищення медіакультури дорослого населення та дітей. Відповідно до Концепції, медійна компетентність, обізнаність та грамотність є загалом рівнями недійної культури людини та проявляються у: вмінні користуватися інформаційно-комунікативними засобами, вільно орієнтуватися у світі інформації, критично сприймати інформацію та аналізувати її, розуміти її користь і шкоду для людини та вміти убезпечити себе від негативних інформаційних впливів [33].

Отже, відповідно до основних положень Концепції, що спрямовані на формування медіакультури загалом, зокрема вони стосуються

профілактики та подолання негативного впливу анімаційних (мультиплікаційних) фільмів на особистість молодшого школяра.

На сьогодні мистецтво мультиплікації кваліфікується як форма кіномистецтва, де сюжети створюються шляхом запису послідовних етапів руху малюнків або об'єктів у просторі [27].

Існують різні види класифікації сучасної анімації. Зокрема, Вікіпедія визначає наступні її види: графічна (мальована) анімація, об'ємна (матеріальна) анімація, пластилінова анімація, лялькова анімація, сипка анімація, перекладна анімація [12].

Існують дві точки зору про вплив мультфільмів на формування особистості дитини:

1. Оптимістична (мультфільм – спрямований на вирішення педагогічних завдань).

2. Песимістична (мультфільми завдають шкоди особистості дитини). Але більшість дослідників вважають, що рішення – в «золотій середині», тобто чіткому та критичному підході до використання мультиплікації, спрямованому за реалізацію її виховної функції.

Отже, у повсякденному житті багато батьків не приділяють належної уваги своїм дітям, не можуть віднайти достатньо часу для спілкування з ними. І, в результаті, діти проводять багато часу за переглядом мультфільмів. Дітям молодшого шкільного віку рекомендується переглядати мультфільми з батьками та обов'язково пізніше обговорювати побачене. Батьки повинні підходити до вибору мультфільмів, враховуючи їх користь, виховний та пізнавальний зміст. Важливо навчити дитину критично сприймати інформацію, аналізувати її, розрізняти реальність та фантазію тощо.

3.2. Практичні рекомендації для батьків для профілактики негативного впливу мультиплікаційних фільмів

На основі аналізу теоретичних джерел з означеної проблематики та результатів емпіричного дослідження були розроблені рекомендації для батьків щодо профілактики та подолання негативного впливу мультиплікаційних вподобань на особистість молодших школярів загалом, та, зокрема, на формування їх міжособистісних стосунків.

1. Вибирайте добрі мультфільми. Дуже важливо стежити, які мультики дивиться ваша дитина. Їх персонажі мають бути різними, але не агресивним, не потворними, не повинні демонструвати небезпечні для життя дитини форми поведінки, мають вчити дружби, взаємодопомоги і правильних вчинків. Переконайтеся, що дитина дивиться якісні програми, що відповідають віку, не дозволяйте дитині переглядати мультфільми, що орієнтовані на дорослу аудиторію.

2. Підбираючи мультфільм для дітей, спочатку ознайомтеся з його сюжетом. «Якщо на екрані є різні відволікаючі елементи (на вивчення однієї букви або цифри дається приблизно 10 хвилин) цей мультфільм не можна повною мірою назвати «навчальним». Від великої кількості зайвих деталей дитина втомиться і не запам'ятає ту інформацію, яку потрібно» [4].

3. Слідкуйте за дозуванням часу перегляду мультиків. Не будемо себе обманювати: у багатьох сім'ях телевізор працює багато годин поспіль, що позначається на дитячому зорі, а також психологічному стані самим пагубним чином. У дитинстві надмірні навантаження на очі можуть призвести до серйозних проблем із зором. Для молодших школярів тривалість кіносеансу може бути щонайбільше дві години, але в ході перегляду обов'язково потрібно влаштовувати як мінімум одну 15-хвилинну перерву. Але, разом з тим, не встановлюйте занадто строгих

правил, оскільки дитина стане надмірно прив'язаною до телевізора. Тому краще домовляйтесь про графік перегляду дитиною мультфільмів.

4. Не використовуйте телевізор для «фону», або тоді, коли дитину нема чим зайняти. Не проводьте перед телевізором увесь свій вільний час. Власним прикладом переконуйте дитину, зацікавлюйте її та привчайте до розумного проведення вільного часу. Плануйте і проводьте родинні «вільні» дні від телевізора. Проведіть час разом з дитиною, займіться тим, що особливо цікаво для неї, підтримуйте її ініціативу.

5. Пам'ятайте про те, що саме батьки є відповідальними як за фізичне, так і моральне й психічне здоров'я своїх дітей. Не допускайте дитячої самотності, того, що не сім'я, а телевізор стає найкращим другом дитини. Від того, скільки уваги ви приділяєте своїй дитині, чи цікавитесь її особистим життям, підтримуєте її, вникаєте в її проблеми та допомагаєте з їх вирішенням, залежить її вибір [13].

6. Створюйте хороші умови для перегляду мультфільму. Не можна дивитися телевізор в повністю затемненій кімнаті, оскільки різкі перепади яскравості можуть викликати у дітей зорове стомлення. Якщо є можливість, дивіться мультики вдень чи ввечері при гарному освітленні. Важливо посадити дитину прямо перед екраном, на відстані не менше 2,5-3 метрів, на диван або стілець з вертикальною спинкою. Не допустимо вживати їжу перед телевізором та засинати під увімкнений телевізор тощо.

7. Для молодших школярів не рекомендується дивитися телебачення і, зокрема, мультфільми перед заняттями в школі, оскільки пізніше важко зосередитися і налаштуватися на шкільні заняття.

8. Дивіться мультфільми разом, щоб упевнитися, що вони дійсно пізнавальні та розвиваючі. Це сприятиме також зміцненню зв'язку між вами, адже ніщо так не об'єднує, як спільне проведення часу! Підтримуйте дітей у перегляді мультфільмів, але встановіть певні правила щодо цього. Інформація має бути дозована з подальшим обов'язковим її обговоренням, узагальненням та формулюванням відповідних висновків. Такі перегляди є

надзвичайно важливими у становленні міжособистісної взаємодії молодшого школяра.

9. Проводьте аналіз мультиплікаційних вподобань вашої дитини. Поспостерігайте, як ваша дитина реагує на зміст мультика, проведіть бесіду про цей мультик, і якщо у вас виникли суперечності, то надалі можливо потрібно відмовитись від його перегляду. Зараз існує безліч мультиплікаційної продукції, з якої можна вибрати те, що підходить по вподобаннях вам і вашій дитині.

10. Після обговорення запропонуйте дитині намалювати головних героїв мультфільму. Проаналізуйте малюнки, при цьому обов'язково зверніть увагу на зображення емоцій героїв.

11. Дізнайтеся про мультиплікаційні уподобання вашої дитини. Запитайте, які мультфільми найбільше подобаються дитині, скористайтесь Інтернетом, аби дізнатися про цей мультфільм якомога більше інформації.

Отже, на основі результатів проведеного дослідження нами було розроблено низку практичних рекомендацій батькам, спрямованих на попередження негативного впливу неякісного та низькопробного мультиплікаційного контенту, використовуючи їх батьки зможуть попередити перегляд дитиною низькопробної телепродукції. Потрібно упевнитися в тому, що дитина переглядає якісні програми та з користю проводить свій час – це сприятиме її здоровому розвитку. Перегляд телепередач становить значну частину повсякденного життя кожної дитини і, якщо підходити до цього процесу правильно, це може принести їй тільки користь.

ВИСНОВКИ

Здійснивши теоретичний та емпіричний аналіз досліджуваної теми можна зробити наступні висновки:

Молодший шкільний вік характеризується тим, що в цей період відбувається зміна соціальних ролей та функцій, змінюється провідна діяльність, дитина активно входить у систему міжособистісних взаємин, значно поглиблюється її взаємодія з оточуючими

Молодші школярі активно пізнають соціальне життя суспільства, дорослих, встановлюють із ними певні зв'язки, з'ясовують мету їхньої діяльності і вчинків, особливо активізується процес формування навичок взаємодії з однолітками та дорослими, що є визначальним для становлення особистості дитини в системі міжособистісних взаємин загалом.

Теоретичне узагальнення низки досліджень засвідчує, що для формування міжособистісної взаємодії у молодшому шкільному віці велике значення мають мультиплікаційні уподобання дитини. Адже, вони інформують, захоплюють, розважають, є популярною темою у спілкуванні з однолітками. Тобто, мультиплікаційні фільми демонструють молодшому школяру різні способи взаємодії з оточуючими, розвивають пізнавальний інтерес, мислення, формують уявлення про моральні цінності, норми поведінки, добре і погане, підвищують обізнаність, формують світогляд.

Однак, враховуючи наявні переваги, перегляд мультфільмів не завжди є безпечним і корисним, адже молодші школярі є найбільш незахищеною групою, змальовуючи модель поведінки дорослих, в тому числі порівнюючи її з персонажами улюблених мультфільмів дитина активно поглинає всю інформацію, яку бачить. Але діти, в силу своїх вікових особливостей, не вміють адекватно та критично сприймати різнобічну інформацію, здійснювати її селекцію, в тому числі й ту, що надходить з мультиплікаційних фільмів, усвідомлювати можливі наслідки

її дії на психіку. Особливо небезпечними є демонстрація сцен насилля, агресії, жорстокості по відношенню до оточуючих.

За допомогою низки психологічних методик ми здійснили діагностику психологічних особливостей міжособистісної взаємодії молодших школярів з урахуванням їх мультиплікаційних уподобань.

За допомогою анкетування ми визначили мультиплікаційні вподобання учнів, де найчастіше зустрічались назви таких мультфільмів як: «Щенячий патруль», «Посіпаки», «Губка Боб квадратні штани», «Монстри на канікулах», «Трансформери», «Феї Вінкс», «Леді Баг і Супер-кіт», «Шарлота Суничка» та інші. Слід зауважити, що це в основному сучасна, зарубіжна продукція.

На основі мультиплікаційних вподобань дітей, ми виділили 4 основні групи.

При визначенні рівня агресивності, ми виявили, що найбільший відсоток дітей з високим рівнем прояву агресивності у першій групі учнів, які люблять переглядати такі мультики, як «Трансформери», «Посіпаки». Такі результати можуть свідчити про те, що персонажі цих мультфільмів досить часто проявляють агресію та завдають шкоди оточуючим.

При визначенні рівня тривожності у відносинах з оточуючими ми відмітили, що високі показники також діагностуються у дітей I і II груп, які надають перевагу мультфільмам, що умовно можна назвати «добрими», а це «Трансформери», «Посіпаки», «Губка Боб», «Монстри на канікулах». Їх персонажі не подібні ні на людей, ні на тварин, часом мають навіть потворний вигляд, досить часто бувають агресивними, демонструють небезпечні для життя дитини форми поведінки.

За допомогою візуально-вербальної методики Рене Жиля ми діагностували рівні взаємовідносин з батьками та друзями. Результати діагностики засвідчили, що низькі показники рівня відносин з батьками та однолітками найбільше проявляються у першій та другій групах дітей, улюбленими мультиками яких є «Трансформери», «Посіпаки», «Губка

Боб», «Монстри на канікулах». Отже, високі відсотки низького рівня взаємовідносин з батьками та друзями спостерігаються у дітей, які надають перевагу більш агресивним мультиплікаційним фільмам (це діти I і II груп) і, навпаки, у дітей, що люблять дивитися позитивні мультфільми (III та IV групи), спостерігається переважання високого рівня взаємовідносин з батьками та однолітками.

Застосувавши метод кореляційного аналізу Чупрова К і Пірсона С, було виявив низку статистично значущих зв'язків між показниками мультиплікаційних вподобань дітей та показниками агресивності, тривожності й показниками рівня ставлення до батьків та друзів. Зокрема, статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок виявлено між показниками мультиплікаційних вподобань дітей I групи та високими показниками агресивності, тривожності й низькими показниками рівня ставлення до батьків та друзів. І, навпаки, статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок виявлено між показниками мультиплікаційних вподобань дітей III і IV груп та високими показниками рівня ставлення до батьків та друзів. Окрім того, показники мультиплікаційних вподобань дітей III і IV груп негативно значимо корелюють з високим рівнем агресивності.

Тобто, результати емпіричного дослідження підтверджують теоретичні дані про наявність зв'язку між показниками міжособистісної взаємодії молодших школярів та їх мультиплікаційними уподобаннями. Можна припустити, що відносно негативні мультфільми є однією із причин, яка негативно впливає на відносини з оточуючими, і це проявляється в агресивності, підвищеній тривожності, проблемах у відносинах з оточуючими.

На основі аналізу теоретичних джерел з окресленої проблематики та за результатами здійсненого емпіричного дослідження було розроблено низку практичних рекомендацій для батьків щодо перегляду мультиплікаційних фільмів, основні положення яких допоможуть батькам

попередити можливі негативні наслідки впливу та розвивати позитивні сторони особистості дитини: сприяти розвитку уяви дітей, пізнавальної сфери, широких міжособистісних стосунків, соціалізації дитини тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атемасова О. А. Агресивна дитина: як їй допомогти. Харків : Ранок, 2010. 176 с.
2. Атемасова О. А. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодшого школяра. Харків : Ранок, 2010. 176 с.
3. Акіменко О. Телеманія – це не просто захворювання, а пандемія, глобальна біда. *Українське слово*. 2005. 23-29 листопада.
4. Безух В.С., Волкова В.А. Вплив мультфільмів на морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 32. С.158–161.
5. Безух В.С. Як впливають мультики на психіку дитини дошкільного віку. *Сучасна наука та перспективи : Матеріали II Всеукраїнської Інтернет-конференції молодих вчених (23-24 жовтня 2019 р.)*; за заг. ред. д-ра пед. наук, проф. Москальової Л.Ю. Мелітополь, 2019. С. 18–22
6. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ : Либідь, 2003. 208 с.
7. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. *Початкова школа*, 2000. № 5. С.1–3.
8. Білоус О.М. Регіональне телебачення для дітей: принципи, функції, тематика : підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 275 с.
9. Боришевський М.Й., Шевченко О.В., Володарська Н.Д. та ін. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія ; за загальною редакцією М.Й. Боришевського. Київ : Педагогічна думка, 2011. 200 с.
10. Боришевський М. Й. Спілкування в колективі ровесників як фактор розвитку особистості учня. *Початкова школа*, 1976. № 1. С. 9–15.

11. Бучківська В. В. Взаємини в дитячому колективі – умова особистісно-орієнтованого педагогічного процесу. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 4. С. 72–76.
12. Види анімації. Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
13. Вплив телебачення на дітей: плюси і мінуси. <https://childdevelop.com.ua/articles/develop/9116/>.
14. Всеосвіта. Проективна методика «Неіснуюча тварина». <https://vseosvita.ua/library/proektivna-metodika-neisnuuca-tvarina-457566.html>.
15. Всеосвіта. Оцінка рівня тривожності (Тест шкільної тривожності Філіпса) <https://vseosvita.ua/library/ocinka-rivna-trivoznosti-test-skilnoi-trivoznosti-filipsa-219796.html>.
16. Галузинський В. М. Розвиток дитячого колективу. Київ : *Радянська школа*, 1966. 36 с.
17. Гарбар С.В. Вплив мультиплікаційних фільмів на виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. №71. Т.1. С. 112–116.
18. Герлянд Т. Соціальний розвиток молодшого школяра. *Педагогічна газета*. 2006. № 6. С. 8–11.
19. Гільбух Ю. З., Киричук О. В. Шкільний клас: як пізнавати й виховувати його душу. Київ, 1994. 208 с.
20. Головань Н.О. Особливості спілкування і відособлення у першокласників. *Психологія : Респ. наук. метод. зб., Вип. 37*. Київ, 1991. С.61–68.
21. Дитячий психолог. Методика Рене Жиля. Режим доступу : <https://dytpsyholog.com>.
22. Киричок В. А. Формування гуманних взаємин молодших школярів у позаурочній діяльності. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 4. С. 105 – 112.

23. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. Київ : Літера ЛТД, 2008. 416 с.
24. Концепція провадження медіаосвіти.
<https://ms.detector.media/mediaosvita/post/11048/2010-09-29-kontsepsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini/>.
25. Кошак К. О. Телемовлення для дітей та юнацтва: проблеми та перспективи. *Учені записки Тавричеського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія «Філологія». 2006. Т.19 (58). №5. С. 257–261.
26. Кошак К.О. Українські телепрограми для дітей та юнацтва: концептуальні засади : дис. на здоб. наук. ступ. канд. філолог. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика». Київ, 2007. 240 с.
27. Крижанівський Б.М. Мистецтво мультиплікації. Київ : Рад. школа, 1981. 118 с.
28. Лазарєв М. О. Основи педагогічної творчості: Навчальний посібник для пед. ін-тів. Суми : ВВП «Мрія»-ЛТД, 1995. 212 с.
29. Мальцева М. В. Гармонізація міжособистісних стосунків молодших школярів з різних за економічним статусом сімей. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Сер.: Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. Вип. 743. Чернівці, 2015. С. 145–150.
30. Мальцева М. В. Детермінанти міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2012. Т. XII, вип. 15, ч. II. С. 211–218.
31. Міщук Т. Стосунки молодших школярів, вплив анімаційної продукції. *Психолог*. 2010. № 25. С. 27–31.
32. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. Київ : центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
33. Найдьонова Л.А. Медіабезпорадність як ресурсна дезорієнтованість у поствіртуальному світі. *Людина у світі інформації: Матеріали*

- наукового семінару «Соціально-психологічні проблеми медіаосвіти: від медіабезпорадності до медіазалежності». Київ, 2008. С. 9–12.
34. Онуфрієва Л. А., Чайковська О. М. Психологія міжособистісних взаємин та комунікації: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. 128 с.
35. Северенчук Н. Вплив анімаційних фільмів на розвиток психічних процесів дитини. *Психолог*. 2007. № 4. С. 17–21.
36. Сіданіч І.Л. Особливості взаємин батьків і дітей у сучасній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: Зб. наук. праць. Житомир : «Волинь», 2003. Кн. 1. С. 324–330.
37. Сіданіч І.Л. Культура взаємин батьків і дітей, її сутність та зміст. *Освіта і управління*. 2003. Т. 6. № 4. С. 102–109.
38. Силко Р.М. Мульт-терапія як технологія виховання дітей. Активна мульт-терапія. *Вісник ЧНПУ*. Серія: Педагогічні науки. 2014. № 120. С. 188–193.
39. Ушакова І.М. Курс лекцій з психології розвитку. <http://univer.nuczu.edu.ua/e-books/006/pb.htm>.
40. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.; с. 47.